

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ν. Ι. ΜΕΡΤΖΟΣ

Οι Αμνοί του Γένους

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2019

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

<i>Πρόεδρος</i>	: Βασίλειος Ν. Πάππας
<i>Αντιπρόεδρος</i>	: Γεώργιος Πουρνάρης
<i>Γεν. Γραμματεύς</i>	: Κωνσταντίνος Π. Χρήστου
<i>Ταμίας</i>	: Αθανάσιος Μιχαηλίδης
<i>Εφορος Βιβλιοθήκης</i>	: Αδελαΐς Ισμυρλιάδου
<i>Σύμβουλοι</i>	: Αγγελική Δεληκάρη Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης Βενιαμίν Καρακωστανόγλου Δημήτριος Γαρούφας

ISBN: 978-960-9458-28-3

Εσώφυλλο: Ο Παύλος Μελάς, η αγαπημένη του Νάτα και τα παιδιά τους Μίκης και Ζέζα.

Έσω οπισθόφυλλο: Η προτομή του καπετάν Κώττα στο χωριό του. Γλύπτρια η Χριστίνα Δ. Γκόλνα. Ο προπάππος της Τάκης Γκόλνας ήταν πρόεδρος της Επιτροπής Αγώνος Νεβέσκης – Νυμφαίου. Δολοφονήθηκε στο Μοναστήρι έξω από το Ελληνικό Προξενείο.

Ο Μακεδονικός Αγώνας υπήρξε ένα έπος επί τέσσερα χρόνια το 1904-1908. Στα αιματηρά πεδία του προσήλθαν εθελοντές Έλληνες αδελφοί μας από κάθε άκρη του Ελληνισμού. Συμπαράτάχθηκαν, μάτωσαν και έπεσαν ως αδιαίρετο σώμα του Γένους μαζί με τους γηγενείς Μακεδόνες. Στο Ιερόν Θυσιαστήριον ανήλθαν χιλιάδες και θυσιάσθηκαν αυτόβουλοι γηγενείς Μακεδόνες, ιδίως οι σλαβόφωνοι, που αποτελούσαν το ζωντανό θήραμα των Βουλγάρων. Τους αρμόζει η ευγνωμοσύνη.

Τρεις άνδρες κίνησαν πρώτοι τον Τροχό της Ιστορίας. Ο Ίων Δραγούμης, Γραμματέας του Ελληνικού Προξενείου το 1902-1903, μόλις 26 ετών, υπήρξε ο Εθναπόστολος. «*Έλληνες, σώστε τη Μακεδονία και η Μακεδονία θα μας σώσει*», διεμήνυσε δημόσια στην Αθήνα. Αμνοί του Γένους, οι οποίοι θυσιάσθηκαν για τη Μακεδονία αλλά την έσωσαν, υπήρξαν ο Παύλος Μελάς και ο καπετάν Κώττας.

Ο καπετάν Κώττας δεν γνώριζε ελληνικά, αλλά πρώτος κήρυξε τον Αγώνα το 1898, έναν μόλις χρόνο μετά την εθνική καταστροφή του 1897 στη Θεσσαλία. Και ο Παύλος Μελάς σκοτώθηκε πολύ νωρίς αλλά ο θάνατός του σήμανε την Ανάσταση. Σήμανε τις καμπάνες του εθνικού συναγερμού απ' άκρη σε άκρη, όταν έπεσε στα Κορέστεια στις 13 Οοκτωβρίου 1904.

Ο Παύλος Μελάς ήταν ανθυπολοχαγός του πυροβολικού, εξέχουσα προσωπικότητα της τότε ανωτάτης αθηναϊκής κοινωνίας και φίλος των Πριγκίπων. Ο πατέρας του Μιχαήλ βαθύπλουτος Δήμαρχος Αθηναίων. Ο πεθερός του Στέφανος Δραγούμης, εξέχων πολιτικός, είχε οργανώσει την Επανάσταση των Μακεδόνων το 1878 κατά της Μεγάλης Βουλγαρίας. Γιός του ο Ίων και κόρη του η Νάτα, η αγαπημένη σύζυγος του Π. Μελά. Είχε δυο μικρά παιδιά αλλά αφιερώθηκε στην Πατρίδα.

Γνώρισε και πόνεσε τους Μακεδόνες στο αρχοντικό του πεθερού του Στ. Δραγούμη στην Αθήνα όπου κατέφευγαν Μακεδόνες ζητώντας βοήθεια από την Πατρίδα η οποία τότε, όμως, δεν ενδιαφέρονταν για τη Μακεδονία επειδή ήταν προσηλωμένη στον αγώνα της Κρήτης και έκρινε ότι δεν άντεχε να ανοίξει δεύτερο μέτωπο. Πρόσφατα, άλλωστε, την είχαν συντρί-

ψει οι Οθωμανοί στη Θεσσαλία κατά τον τυχοδιωκτικό πόλεμο του 1897. Όμως η Εξέγερση του Ήλιντεν τον Αύγουστο 1903 και τα τρομερά αντίποινα των Οθωμανών έστρεψαν κατ' ανάγκην την Αθήνα προς τη φλεγόμενη Μακεδονία και σημειώθηκε στροφή. Εξάλλου ενεργούσε ήδη εκεί το Ελληνο-Μακεδονικό Κομιτάτο με Πρόεδρο τον Δημήτριο Καλαποθάκη, διευθυντή της εφημερίδας «Εμπρός».

Ο Ίων Δραγούμης διεκτραγωδούσε την κατάσταση με καθημερινά τηλεγραφήματα προς το Υπουργείο Εξωτερικών και επιστολές προς τον πατέρα του από το Μοναστήρι. Ήδη ενωρίτερα, τον Φεβρουάριο 1903 ο Ίων έγραφε στον γαμβρό του Παύλο Μελά:

«Η ενέργεια πρέπει να γίνη εδώ, όχι στην Ελλάδα. Δεν πρέπει να στείλωμεν αντάρτας από την Ελλάδα. Πρέπει να τους κάμωμεν εδώ».

Γι' αυτόν τον σκοπό ο Ίων είχε συστήσει ήδη στην Άνω Μακεδονία την οργάνωση «Εθνική Άμυνα». Σύντομα, όμως, ανεκλήθη από το Μοναστήρι για να μην προκαλεί ζητήματα. Από την πλευρά του ο Παύλος Μελάς ήταν πεπεισμένος ότι, για να συγκινηθεί η τότε Ελλάδα, έπρεπε να χυθεί δικό της αίμα στη Μακεδονία.

Ο Νικόλαος Μπενάκης αναφέρει ότι ο Παύλος του έλεγε:

«Η Μακεδονία, μου έλεγεν, είναι εξ αίματος ελληνική, αλλά δια την σύγχρονον Ελλάδα είναι μόνον ιστορικός τοιαύτη. Δια να κινηθή και να γίνει αυτό πρέπει να χυθή αίμα, αίμα ιδικόν μας. Πρέπει να πέση εκεί ο αδελφός σου, να ταφή ο αδελφός μου, το παιδί του ενός, ο πατέρας, ο εξάδελφος, ο θείος, ο συγγενής του άλλου, να χύσωμεν εκεί αίμα ιδικόν μας, να συλλογιζώμεθα και να κλαίωμεν εκεί πάνω ανθρώπους ιδικούς μας δια να γεννηθή εις την ψυχήν του Λαού μία Μακεδονία ιδική του, μία Μακεδονία η οποία να είναι όπως η Κρήτη, το όνειρόν του, η σκέψις του, το αίσθημά του, η κουβέντα του».

Σαν να προετοίμαζε τη δική του θυσία στη Μακεδονία για τη Μακεδονία.

Τον Ιούλιο 1903 το ΒΜΡΟ (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση) κήρυξε γενική επανάσταση όλων των Μακεδόνων με σύνθημα «Η Μακεδονία στους Μακεδόνες» και αίτημα μίαν Αυτόνομη Μακεδονία την οποία η Βουλγαρία θα προσαρτούσε αργότερα όπως είχε ήδη προσαρτήσει την Αυτόνομη Ανατολική Ρωμυλία. Την οργάνωση ίδρυσαν στις 23 Οκτωβρίου 1893 στο σπίτι του Ιβάν Χατζή Νικόλωφ στη Θεσσαλονίκη οι Χρίστο Ταταρτσέφ, Ντάμε Γκρούεφ, Πέταρ Ποπ Αρσώφ, Αντών Ντιμιτρώφ και ο Χρίστο Μποτάντζεφ.

Η εξέγερση κηρύχθηκε στις 20 Ιουλίου 1903, με το Παλαιό Ημερολόγιο, κατά την εορτή του Προφήτη Ηλία. Γι' αυτό η εξέγερση ονομάστηκε Ήλιντεν, που σημαίνει Ημέρα του Ηλία στα βουλγάρικα.

Την εξέγερση κατηύθυνε η Ηγεμονία της Βουλγαρίας που είχε αποστείλει στη Μακεδονία αξιωματικούς και πυκνές ομάδες κομιτατζήδων. Το γεγονός αυτό επισημαίνουν το 1903 οι Πρόξενοι της Γαλλίας L. Degrand, στη Φιλιππούπολη και της Αυστρο-Ουγγαρίας Richard Hichel στη Θεσσαλονίκη και August Kral στο Μοναστήρι. Οι αναφορές τους δημοσιεύθηκαν το 1993.¹

Από το Μοναστήρι ο Ίων Δραγούμης τηλεγραφεί στο Υπουργείο Εξωτερικών:

«Την 20ήν Ιουλίου άρχεται το Κίνημα. Άπασα η χώρα ηκολούθησε το Κίνημα εξαιρέσει των βλαχοφώνων και αλβανοφώνων κωμοπόλεων ών επιδιώκεται η κατάληψις υπό των επαναστατών ίνα εξουδετερωθή η αντίδρασις αυτών».

Και στον πατέρα του:

«Έχομεν Σλαβικήν Επανάστασιν εν Μακεδονία. Καταλαμβάνονται υπό των επαναστατών αι κωμοπόλεις και τα χωρία τα κατοικούμενα υπό βλαχοφώνων Κρούσοβον, Πισοδέριον, Νέβεσκα κ.λ.π. Ταύτην την στιγμήν μανθάνω ότι κατελήφθη και η Κλεισούρα».

Πρώτος στόχος των Βουλγάρων ήσαν τα τέσσερα βλαχοφωνα ακροπύργια του Ελληνισμού στην Άνω Μακεδονία: το Κρούσοβο, η Νέβεσκα, η Κλεισούρα και το Πισοδέρι. Ετέθησαν σε ένα αμείλικτο δίλημμα. Αν απρα-

1. Κ. Γούναρης - Α. Παναγιωτοπούλου - Α. Χοτζίδης (επιμ.), *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, 1993.

κτούσαν, θα αφανίζονταν από τα τρομερά αντίποινα του Οθωμανικού Στρατού και θα έσβηναν οι ισχυρότερες εστίες ελληνικής αντίστασης στους Βουλγάρους. Αν συντάσσονταν με τους κομιτατζήδες, το ΒΜΡΟ θα επικρατούσε. Οι κομιτατζήδες κατέλαβαν το Κρούσοβο και κήρυξαν τη «Δημοκρατία του Κρουσόβου». Μετά από 20 μέρες απεχώρησαν και ο οθωμανικός Στρατός το κατέστρεψε συθέμελα εκτός από τη μικρή βουλγαρική συνοικία. Ο Γ. Πρόξενος των Ην. Πολιτειών στη Θεσσαλονίκη περιγράφει την καταστροφή έκθεσή του προς την Αμερικανική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη:

«Σφαγιάστηκαν 68 γυναίκες, παιδιά και άνδρες. Πυρπολήθηκαν 368 κατοικίες και 290 καταστήματα. Ούτε ένας Βούλγαρος έπαθε τίποτα. Πάνω από 200 φορτία λάφυρα πουλήθηκαν στο Μοναστήρι και στον Περλεπέ».

Στη γενέτειρά μου Νέβεσκα πρώτα και στην Κλεισούρα μετά, εισήλθε επί κεφαλής εκατοντάδων κομιτατζήδων ο βοεβόδας Βασίλης Τσακαλάρωφ ο οποίος πυρπόλησε τον στρατώνα της Νέβεσκας. Άρπαξε ανά 1.300 χρυσές λίρες λύτρα από τις δύο αυτές πλούσιες κωμοπόλεις και απεχώρησε με τη βεβαιότητα ότι ο επερχόμενος οθωμανικός Στρατός θα τις κατέστρεφε συθέμελα όπως το Κρούσοβο. Ωστόσο, τις έσωσε ο Πρωθυπουργός Δημήτριος Ι. Ράλλης με παρέμβασή στην Υψηλή Πύλη.

Ο οθωμανικός Στρατός, συνοδευόμενος από μπασιμπουζούκους, επέβαλε τρομερά αντίποινα στους καζάδες Φλωρίνης, Καστοριάς, Κιρτσόβου και Ιστόκ. Στους δύο πρώτους καζάδες πυρπόλησε συθέμελα περισσότερα από δώδεκα σλαβόφωνα χωριά, ιδίως στις Πρέσπες, στα Κορέστεια, στο Βίτσι και στα περίχωρα της Κλεισούρας όπου έσφαξε δεκάδες αμάχους. Το Αρμένσκο (Άλωνα) έξω από τη Φλώρινα πυρπολήθηκε. Κάηκαν ζωντανοί οκτώ γέροντες και ένα μωρό. Τουφεκίσθηκαν 49 άνδρες, 18 γυναίκες και 2 βρέφη. Ο Στρατός έκαψε τα χωριά Ζαγορίτσανη, Μπόμπιστα και Μόκρενα όπου σκότωσε 150 κατοίκους. Ακολούθησαν το Μπομπόκι, η Πρεκοπάνια, η Τσερένιτσα και η Βύσσιανη. Ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης διαμαρτυρήθηκε έντονα. Η Άνω Μακεδονία βυθίσθηκε στη φωτιά, το αίμα, το πένθος και τον φόβο. Ξεσηκώθηκε σάλος στην Ευρώπη και εκδηλώθηκε συμπάθεια για τους Βουλγάρους.

Μετά τις δραματικές αυτές εξελίξεις η ελληνική κυβέρνηση τον Φεβρουάριο 1904 απέστειλε μυστικά στη Μακεδονία τέσσερις αξιωματικούς για να εκτιμήσουν επί τόπου την κατάσταση και να της αναφέρουν τρόπους δράσης. Για να μην κινήσουν υποψίες έφεραν ψευδώνυμα και πέρασαν χωριστά τα σύνορα, όπου τους περίμενε ο Αλέξανδρος Κοντούλης με το ψευδώνυμο Αλέξανδρος Σκούρτης. Στις 16 Φεβρουαρίου κίνησαν ο Αναστάσιος Παπούλας ως Σπυρίδων Τάσος και ο Γεώργιος Κολοκοτρώνης ως Γώγος Πάνος. Τελευταίος στις 24 Φεβρουαρίου ο Παύλος Μελάς ως Παύλος Ζέζας. Τον καθένα τους συνόδευε ένας ένοπλος φύλακας. Στον μεθοριακό σταθμό των Κρηστάδων τους παρέλαβε και τους συνόδευσε μέχρι τις Πρέσπες με 11 άντρες του ο καπετάν Κώττας.

Εμβληματική μορφή του μακεδονικού Ελληνισμού και πρωτομάχος του Μακεδονικού Αγώνα ο καπετάν Κώττας προσωποποιεί όσον ουδείς άλλος τα ανδραγαθήματα, τα παθήματα και τα διλήμματα των σλαβοφώνων Ελλήνων Μακεδόνων στο λυκόφως του 19ου αιώνα και στο λυκανυγές του 20ού, οπότε η κορύφωση του επεισάκτου εθνικισμού κατεσπάραξε τη γενέτειρα Μακεδονία.

Βιώνοντας, κατά την αυτοφυή παράδοση, την ευρυχωρία της πατρώας Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και την αλληλοπεριχώρηση των Λαών, που ευλαβικά διέσωζε η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία και πραγμάτωνε ο Οικουμενικός Πατριάρχης ως νόμιμη Κεφαλή του Βασιλικού Γένους των Ρωμαίων, αυτός ο απλός μυλωνάς της μακρυνής Ρούλιας, στα μυσταγωγικά Κορέστεια, αρνήθηκε άχρι θανάτου να αποδεχθεί όσα οι περισπούδαστοι γραμματιζούμενοι, διαφωτιζόμενοι εξ Εσπερίας, είχαν ενστερισθεί και διεκήρυσσαν ως «αυταπόδεικτα δεδομένα». Δηλαδή, αυτός ο αγράμματος ξωμάχος της άγνωστης μακεδονικής γης, φέροντας μέσα του πρωτογενώς το άγιο φως της καθ' ημάς Ανατολής, αρνήθηκε να αποδεχθεί ότι καινοφανείς εξωγενείς παράγοντες (Βουλγαρία, σχισματική Βουλγαρική Εκκλησία, γλώσσα, τοπικές αντιδικίες, προσωπικές έριδες, κτηματικές μικροδιαφορές κ.ά.) μπορούσαν και ιδίως «έπρεπε», παρά Φύσιν, να διχάσουν αδελφά επί αιώνες χωριά, ενορίες, γειτονιές, ακόμη και οικογένειες σε δύο εχθρικά μεταξύ τους εθνικά στρατόπεδα, εφόσον ανέκαθεν –όσο κρατούσε η ανθρώπινη μνήμη– όλοι ανεξαιρέτως οι Μακεδόνες, με τη χαριέσσα ποικιλομορφία της κάθε λαλιάς τους και φορεσιάς τους, ανήκαν αδιαίρετοι, ομοούσιοι και ισότιμοι στο Βασιλικόν Γένος των Ρωμαίων, στο Ρωμαϊκό, ήσαν Ρωμιοί, Ρουμ κατά τους Οθωμανούς, όπως και οι άλλοι ποικιλόφωνοι αδελφοί τους βλαχόφωνοι, αρβανιτόφωνοι, τουρκόφωνοι και ελληνόφωνοι πιστοί εν Χριστώ τω Θεώ.

Ορμέφυτα αλλά εκπληκτικά, με τη ζωή του και με τον θάνατό του, ο Κώττας άσκησε την Υψηλή Στρατηγική της πατρώας του Αυτοκρατορίας στην κληρονομιά του Μεγάλου Αλεξάνδρου του Μακεδόνα: την καταλλαγή και την αλληλοπεριχώρηση των διαφορετικών επί το αυτό και το ουσιώδες, τον άνθρωπο. Αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά που ξεχώρισε τον Κώττα από όλους τους άλλους Μακεδονομάχους, ντόπιους και πλην του Παύλου Μελά ξενομερίτες, τον ανέδειξε μοναδικό και τον κατέστησε εμβληματική μορφή του Ελληνισμού.

Τον διακατείχε ακράδαντη πίστη και ακλόνητη αυτοπεποίθηση διότι συναισθανόταν βαθιά τί πραγματικά εκπροσωπούσε και είχε χρέος να υπερασπισθεί. Γι' αυτό, το 1898, λίγους μόλις μήνες μετά την συντριπτική ήττα του ελληνικού στρατού και την ταπείνωση της Ελλάδος, επαναστάτησε ολόμοναχος εναντίον της κραταιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκήρυξε αγέρωχος την ελευθερία στη Μακεδονία και επί έξη ολόκληρα χρόνια, μέχρι το τέλος του, διετήρησε απρόσβλητη την ευρύχωρη επικράτειά του στα Κορέστεια και στις μαγευτικές Πρέσπες, όπως εκεί ακριβώς είχαν πράξει και οι πατέρες του το 1878 όταν ο ίδιος, γεννημένος στη Ρούλια του 1863, ήταν έφηβος ήδη 15 χρονών.

Είναι τόσο σπουδαίος ώστε ο εθναπόστολος Ίων Δραγούμης, Γραμματέας στο Γ. Προξενείο της Ελλάδος στο Μοναστήρι το 1902-1903, αναφέρει τον Κώττα εκατό ακριβώς φορές, σε εκατό διαφορετικές ημερομηνίες, στο Ημερολόγιό του, στις εκθέσεις του προς το υπουργείο των Εξωτερικών και στις επιστολές του προς τον Παύλο Μελά σύζυγο της Ναταλίας Στ. Δραγούμη, αδελφής του Ίωνος.²

Το καλοκαίρι του 1903 πήρε πρώτος μέρος στην εξέγερση του Ήλιντεν επειδή ουδέποτε ξεχώρισε τους σλαβόφωνους Μακεδόνες. Τους υπερασπιζόταν όλους μαζί εξ αδιαίρετου διότι δεν χωρούσε ο νους του ποτέ ότι ένα ζωντανό σώμα μπορεί να εξακολουθήσει να ζει όταν διαμελισθεί. Γι' αυτό, κατά την προετοιμασία της εξεγέρσεως την Άνοιξη 1903, αναφέρεται στην Αθήνα ότι διασώζει στις Πρέσπες τον κομιτατζή Άρσωφ από τους Τούρκους. Στις 12 Απριλίου 1903 ο Παύλος Μελάς γράφει στον Ιώνα Δραγούμη στο Μοναστήρι:

«Ειπέ Καραβαγγέλην ότι εδώ εμάθαμεν ότι ο Βούλγαρος Άρσωφ περικυκλωθείς εις Πρέσπαν υπό τούρκων εξήτησε την

2. Γιώργος Πετσίβας (επιμ.), *Ίωνος Δραγούμη, Τα Τετράδια του Ήλιντεν*, Αθήνα, εκδ. Πετσίβα, 2000.

*βοήθειαν του Κώτε όστις έσπευσε και τον εγλύτωσε χτυπή-
σας τους τούρκους. Είναι τούτο αληθές;».*

Μετά από εννέα ημέρες ο Ίων Δραγούμης διαψεύδει την πληροφορία.
Στις 21 Απριλίου 1903 γράφει στον Παύλο Μελά:

*«Τα περί Αρσωφ και Κώτε είναι ψέματα αλλά θα γράψω του
Καστορίας να προσέχη τον Κώτε».*

Οι καχυποψίες συνοδεύουν τον Κώττα έως και τον μαρτυρικό θάνα-
τό του στην κρεμάλα για την Ελλάδα διότι ο πρωτομάχος της Μακεδονίας
είχε ενιαία αντίληψη του μακεδονικού Ελληνισμού και κεντρικός σκοπός του
ήταν ο ενιαίος αγώνας με μοναδικό εχθρό τον Οθωμανό. Γι' αυτό έλαβε μέ-
ρος στην εξέγερση του Ήλιντεν. Όταν, όμως, οι σύντροφοί του κομιτατζήδες
ξεχώρισαν και σφαγίασαν Μακεδόνες, ο Κώττας εστράφη αδίστακτα εναντί-
ον τους. Απέναντί τους βρίσκουν τον Κώττα, που κρατάει ελεύθερη την ορει-
νή επικράτειά του και προσφέρει καταφυγή σε όποιον πρόλαβε να σωθεί.

Τον Ιανουάριο 1904, όποτε ο βαρύς μακεδονικός χειμώνας φυλάγει
την επικράτειά του, ο Κώττας κατέρχεται ανήσυχος στην Αθήνα μόλις έχει
κατασιγάσει κάπως η θύελλα και καλεί την Πατρίδα να σώσει τη Μακεδο-
νία. Ήδη οι δύο μεγαλύτεροι γιοί του σπουδάζουν στην πρωτεύουσα υπότρο-
φοι της Πατρίδας, ενώ ο ίδιος δεν μιλάει καν τα ελληνικά. Απλώς τα κατα-
λαβαίνει και προφέρει αδέξια μερικές ελληνικές λέξεις με τη βαρειά μακε-
δονική προφορά μας. Ο Δημήτρης θα γίνει δικηγόρος, ο Σωτήρης αξιωμα-
τικός μέχρι τον βαθμό του αντιστρατήγου αλλά ο πατέρας τους δεν θα προ-
λάβει να τους χαρεί. Εκεί, όμως, βλέπει σπουδαίους ανθρώπους: τον Διάδο-
χο Κωνσταντίνο στα Ανάκτορα, τον Πρόεδρο του Ελληνο-Μακεδονικού Κο-
μιτάτου Καλαποθάκη, τον Μακεδόνα άρχοντα Στέφανο Δραγούμη και τον
γαμβρό αυτού Παύλο Μελά στην Κηφισιά. Δεν σαστίζει ούτε ξιπάζεται. Επι-
στρέφει και συνεχίζει.

Τον Μάρτιο 1904 φθάνουν προς αναγνώριση στη Μακεδονία, με
ψευδώνυμα, οι αξιωματικοί Παύλος Μελάς, Γεώργιος Κολοκοτρώνης εγγο-
νός του θρυλικού Γέρου του Μοριά, Αλέξανδρος Κοντούλης και Αναστάσι-
ος Παπούλας. Οι δύο τελευταίοι θα φθάσουν αντιστράτηγοι. Ο Παπούλας θα
είναι ο νικηφόρος Αρχιστράτηγος της Στρατιάς Μικράς Ασίας αλλά θα εκτε-
λεσθεί το 1935 από τον ελληνικό Στρατό κατηγορούμενος για το βενιζελικό

κίνημα του στρατηγού Νικολάου Πλαστήρα! Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους ο Γεώργιος Κολοκοτρώνης διασχίζει όλη τη Μακεδονία με το σπαθί στο χέρι. Πέφτει νεκρός στην τελευταία μάχη, στην Κρέσνα.

Τους τέσσερις Έλληνες αξιωματικούς υποδέχεται στα σύνορα ο Κώτας με επτά ένοπλα παλληκάρια του, τους οδηγεί στη Μακεδονία μέχρι τις Πρέσπες και τους φρουρεί άγρυπνος σ' όλη τη μακρά περιοδεία τους. Θα συνηχίσει να τους φρουρεί και να τους οδηγεί και κατά την επιστροφή τους στην Ελλάδα. Σε μακροσκελή αναφορά τους προς τον υπουργό Στρατιωτικών οι τρεις τελευταίοι γράφουν από το Βογατσικό στις 16 Απριλίου 1904:

«Εισήλθομεν εις το Μακεδονικόν έδαφος, δια του μεθοριακού σταθμού Κριτσοτάδων, την νύκτα της 7-8ης του παρελθόντος μηνός. Κατά την εισβολήν μας ταύτην συνοδευόμεθα εξ επτά οπλοφόρων υπό τον οπλαρχηγόν Κωνσταντίνον Χρήστου Καπετάν Κώτα. Εκ του συνόλου της περιοδείας ημών και της προσωπικής συναντήσεως μετά των προκρίτων των διαφόρων χωρίων απεκομίσαμεν αρίστας εντυπώσεις. Ο Κώτας, εξόχως ικανός εις το έργον του, επέτυχε να έχη αφωσιωμένα χωρία άτινα εις το νεύμα του είναι έτοιμα να κινηθώσιν κατά τας διαθέσεις του. Κατά το έτος 1903, το λεγόμενον "έτος της επαναστάσεως", επολέμησε γενναίως κατά του τουρκικού στρατού μη διακρίνων ορθοδοξους και σχισματικούς, βλέπων δε μίαν Χριστιανικήν αδελφότητα και μίαν Μακεδονίαν. Είναι φανατικός και ενάρετος Χριστιανός. Μετά τα οικτρά αποτελέσματα των βουλγαρικών επιδρομών και τας κακούργους πράξεις ο Κώτας μετερρύθμισε τας ιδέας του και από πολλού ήδη εργάζεται υπέρ των ιδεών ημών. Ετέθη εις πραγματικήν εθνικήν Ελληνικήν δράσιν, μετά παρρησίας δε ενώπιον ημών ωμίλησε προς τους εκ των χειλέων του κρεμωμένους θαυμαστάς του χωρικούς ότι η Ελληνική φυλή, εις ην ανήκομεν όλοι, είναι προωρισμένη να σώση την Μακεδονίαν».

Στα χωριά οι Μακεδόνες υποδέχονται με συγκίνηση και αφοσίωση τον καπετάν Κώτα που τους συστήνει τους Έλληνες αξιωματικούς, συγκροτεί μικρές τοπικές συνελεύσεις προυχόντων, τους μιλάει στη γλώσσα τους

θερμά για την Ελλάδα και τους ορκίζει. Με διερμηνέα τον Λάκη Πύρζα τους μιλούν και οι αξιωματικοί που εντυπωσιάζονται βαθειά. Στα Κορέστεια προσέρχονται επίσης βλαχόφωνοι Μακεδόνες από το Πισοδέρι και στις Πρέσπες αρβανιτόφωνοι Μακεδόνες συμπληρώνοντας έτσι την Αλλόφωνη Ρωμοσύνη.

Στον Άγιο Γερμανό στις Πρέσπες γίνονται ομιλίες και οι κάτοικοι παρακολουθούν. Δεν καταλαβαίνουν τα ελληνικά και τους μεταφράζει ο Λάκης Πύρζας. Αν κι ένας μονάχα απ' αυτούς δεν ένιωθε Έλληνας, δεν θα κατέδιδε στους Οθωμανούς ή στους Βούλγαρους τους Έλληνες αξιωματικούς; Αρκούσε μονάχα μια φράση προφορικά και εμπιστευτικά. Αντίθετα, ο ενθουσιασμός ήταν παλλαϊκός και συγκινητικός.

Λεπτομερέστερα, μέρα προς μέρα, καταγράφει τις προσωπικές εμπειρίες του από τη μηνιαία περίπου συναναστροφή του με τον καπετάν Κώττα και τους Μακεδόνες στα γράμματά του προς την αγαπημένη του Νάτα ο Παύλος Μελάς. Γράφει:

«Ρούλια Τρίτη 16 Μαρτίου 1904

»Ενώ εκοιμώμεθα, έρχεται ο Κώττας και μας λέγει ότι έφθασαν, κατόπιν προσκλήσεώς του, τρεις προύχοντες από το (βλαχόφωνο) Πισοδέρι. Μας φιλούν συγκινημένοι. Κατ' αρχάς είναι συνεσταλμένοι και προσεκτικοί, αλλά ολίγον κατ' ολίγον μας ανοίγουν την καρδιάν τους. Τότε βλέπομεν πόσον ενθουσιασμόν κλείουν εις τα στήθη των όλοι αυτοί οι πατριώται τους οποίους ουδέποτε οι επίσημοί μας ηδυνήθησαν να γνωρίσουν. Όλοι αυτοί οι επίσημοι επερίμεναν να ιδούν τίποτε μουρλούς να βγουν στους δρόμους και να φωνάζουν. Τους έβλεπαν σιωπηλούς εξ επιβεβλημένης ανάγκης και τους εχαρακτήριζαν ως αδιαφόρους ή επαμφοτερίζοντας. Προ ολίγου εις τας Αθήνας ένας επίσημος μου έλεγεν ότι κατόπιν των πληροφοριών των Προξένων αμφέβαλλεν ότι θα εύρωμεν 30-40 ανθρώπους προθύμους να μας βοηθήσουν».

Γαβρέσι 16 Μαρτίου 1904

Εις την κορυφήν του όρους είναι το Σίστεβον. Εδώ κατοικεί μία νέα χήρα η οποία έχει επτά παιδιά. Ο άνδρας της, Ιω. Παπαναστασίου, ήτο εις το σώμα του Κώττα. Μίαν ημέραν, όμως, τον συνέλαβε δια δόλου ο Τσακαλάρωφ και τον εφό-

νευσεν. Ο Κώτας ηθέλησε να περάση χθες από εκεί δια να την ιδή και να της δώση κάτι εξ ιδίων δια το Πάσχα. Ο Κοντούλης του δίδει μίαν λίραν δια την προστατευομένην του. Έπρεπε να έβλεπες την χαράν και την ευγνωμοσύνην του Κώτα. Η καημένη η γυναίκα πέφτει κλαίουσα εις τας αγκάλας του Κώτα, ο οποίος κλαίει και αυτός μαζί της. Είναι απίστευτον εις αυτόν τον σιωπηλόν και φαινομενικώς ψυχρόν άνθρωπον τί ευαίσθητος καρδιά κρύβεται.

Ωραν 3 το πρωϊ φθάνομεν έξω από το Γαβρέσι. Μας ανοίγει την αυλόθυραν μία νέα χωρική η οποία μας φωτίζει με δάδα. Εις τον εξώστην του χαγιατιού προβάλλουν λογιών-λογιών τρομαγμένα γυναικόπαιδα, γέροντες, γριές, νέες και νέοι, καμμιά δεκαπενταριά. Μόλις αναγνωρίζουν τον Κώταν αμέσως γέλια και χαρά διαδέχονται την ανησυχίαν. Είναι απερίγραπτος η ευτυχία που προκαλεί η παρουσία και η επάνοδος του Κώτα. Τον λατρεύουν όλα αυτά τα χωριά.

Είμεθα ενθουσιασμένοι με τον Κώταν και ο Κώτας μαζί μας. Ο άνθρωπος αυτός δεν είναι κοινός. Δεν τον κρίνω μόνον από τα κατορθώματά του, τα οποία είναι θετικά και πραγματικά, αλλά τον κρίνω από την ευγένειαν της ψυχής του που πολλάκις έως τώρα είχα την ευκαιρίαν να εκτιμήσω.

Το απόγευμα, περί τας 5 μ.μ., κατόπιν προσκλήσεως του Κώτα, συνεκεντρώθησαν εις το δωμάτιόν μας 12 προύχοντες. Εις αυτούς ωμίλησε ζωηρότατα, ευγλωττότατα και πειστικότατα ο Κώτας -μετέφραζεν ο Πύρζας. Όλοι οι προύχοντες ενθουσιάσθησαν και συμφώνησαν με τον Κώταν

Ζέλοβο 21 Μαρτίου 1904

Ενώ εκοιμώμεθα, μας εξύπνησε χωρικός από την Όστιμαν με την είδησιν ότι ανεφάνησαν 15 Τούρκοι στρατιώται. Είναι τόση η πεποίθησις του Κώτα και των άλλων εις τους Ζελοβίτας ώστε δεν ελάβομεν κανένα μέτρον, αν και δεν ήτο απίθανον ότι θα ήρχοντο

«Όροβνικ Δευτέρα 22 Μαρτίου 1904

»Μετά μεσημβρίαν ήλθαν πλείστοι χωρικοί του Όροβνικ και του Λανγκ και άλλων χωρίων. Ολίγοι εξ αυτών γνωρίζουν την ελληνικήν και άλλοι ομιλούν αλβανικά. Ο Κοντού-

λης (αρβανιτόφωνος) έχει τον λόγον και τους ενθουσιάζει. Δεν φαντάζεσαι πόσην επιτυχίαν έχει ο Κοντούλης, όχι μόνον διότι τους ομιλεί εις την γλώσσαν τους, αλλά και επειδή ξεύρει καλά τι πρέπει να τους ειπή.

»Τότε, δια του Πύρζα που ομιλεί τα αρβανίτικα, τους υπενθύμισα τα βασανιστήρια που υπέστησαν από τους Τούρκους χάριν των όπλων των, αλλά αυτοί μου απήντησαν: «Μωρέ, δος μας τουφέκια και για τις γυναίκες ακόμα»!

«Ζέλοβο Κυριακή 21 Μαρτίου 1904

»Περί τους 15 πρόκριτοι με τον Δήμαρχον και τον κοτζάμπασην μας παρέλαβαν και μας περιέφεραν εις τα σπίτια τους. Σε κάθε σπίτι οι άνδρες ενθουσιάσθησαν και μας ωρκίσθησαν πάσαν υποστήριξιν. Αι γυναίκες ιδίως έχουν φοβερά ανεπτυγμένον το αίσθημα το ελληνικόν και το ορθόδοξον. Όταν 150 περίπου κομίται επλησίασαν το χωριό, πρώτη η παπαδιά με τον παπά της και τον Ναούμ Ανδρέου, γενναίον και ωραίον προύχοντα, αυτή λέγω με ένα τσεκούρι εις το χέρι εβγήκε πρώτη επί κεφαλής του χωριού προς απόκρουσιν των κομιτών. Προ της στάσεως αυτής οι ουτιδανοί έφυγαν».

Παραμονές Πάσχα του 1904 είχαν φθάσει στη γενέτειρά μου Νέβεσκα, τώρα Νυμφαίον, μεταμφιεσμένοι σε ζωεμπόρους. οι αξιωματικοί. Σε έκθεσή του προς το Μακεδονικό Κομιτάτο ο Παύλος Μελάς αναφέρει:

«Επί των ανατολικών κλιτύων του Βίτσι κείται η ελληνοβλαχική κωμόπολις Νέβεσκα. Ως κέντρα ενεργείας της περιφερείας Νερέτι, Νεγοβάνη, Εζίσου, Ζέλενιτς, Μόκρενα, Λέχοβον, Νέβεσκα ώρισα τα δύο χωρία Λέχοβον και Νεγοβάνη. Των δύο τούτων κέντρων ενεργείας διευθύνον κέντρον ώρισα την Νέβεσκαν. Εις την ελληνοβλαχικήν κωμόπολιν ταύτην κατοικούσιν αρκετοί φιλοπάτριδες ανεπτυγμένοι επιστήμονες, έμποροι και κτηματία. Εξ αυτών κατήρτισα επιτροπήν πενταμελή την εξής: Τάκης Γκόλνας Πρόεδρος, διδάσκαλος Γεώργιος Σούρλας Γραμματεύς, Νικόλας Γιάννη Ταμίας, Δημήτριος Μιχαηλίδης, Ιωάννης Λιάτσης, Ιωάννης Σακελλαρόπουλος ιατρός, μέλη».

Με εξαίρεση τον γιατρό και τον δάσκαλο που δεν κατάγονταν από τη Νέβεσκα, όλοι είναι στενοί συγγενείς μου. Παππούς των πρωτεξαδέλφων μου ο Τάκης Γκόλνας. Παππούς της μάνας μου Ευδοκίας ο Ιωάννης Λιάτσης. Αδελφός της γιαγιάς μου Λίνας ο Νικόλας Γιάννη και πρωτεξάδελφός της ο Δημήτριος Μιχαηλίδης.

Ο Κώττας αγάπησε βαθειά τον Παύλο Μελά επειδή κι αυτός δεν ξεχώριζε τους Μακεδόνες, αλλά έκρινε απλώς παραπλανημένους τους σχισματικούς και δεν επέτρεπε να τους τιμωρήσει κανείς. Τον Ιούλιο 1904, προδομένος από στενούς φίλους και συναγωνιστές του, ο καπετάν Κώττας συλλαμβάνεται με μπαμπεσιά από τους Οθωμανούς μέσα στο απόρθητο σπίτι του στη Ρούλια και μεταφέρεται σιδηροδέσμιος στο Μοναστήρι. Ζει εγκάθειρκτος αλλά ήρεμος 14 μήνες στη φυλακή. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1905 οδηγείται σιδηροδέσμιος στην αγχόνη αλλά δραπετεύει μα, πριν προλάβει να χαθεί μέσα στα σοκάκια και στο πλήθος, συλλαμβάνεται και όρθιος κατευθύνεται προς το μαρτύριο. Απαγχονίζεται στην πλατεία του Ατ Παζάρ όπου πουλιόνταν τα ωραιότερα άτια. Την τελευταία πνοή του την αφιέρωσε στην Πατρίδα.

–Να ζίβι Γκρτσία– έκραξε στη ντοπιολαλιά του. Κλώτσησε μόνος του το σκαμνί και έσβησε: « Ζήτω η Ελλάδα».

Μετά τόσες εκδηλώσεις οι Έλληνες αξιωματικοί έγιναν σύντομα αντιληπτοί στις αρχές. Στις 22 Μαρτίου ο Κοντούλης, ενώ βρίσκονταν στις Πρέσπες, στο χωριό Καρυές, έλαβε από το Μοναστήρι γραπτό μήνυμα του Ίωνος Δραγούμη. Ανέφερε ότι οι οθωμανικές αρχές είχαν πληροφορηθεί ότι οι αξιωματικοί Μελάς και Κοντούλης «εκινούντο εις τα πέριξ της Καστορίας» και η τουρκική πρεσβεία στην Αθήνα είχε προβεί σε παραστάσεις διαμαρτυρίας. Γι' αυτό έπρεπε να επιστρέψουν αμέσως. Ο Παύλος Μελάς αρνήθηκε αρχικά αλλά σύντομα πειθάρχησε και στις 29 Μαρτίου κατήλθε με το πλαστό του διαβατήριο στο Μοναστήρι από όπου έφθασε σιδηροδρομικώς στη Θεσσαλονίκη και από εκεί με πλοίο στην Αθήνα . Ακολούθησαν οι άλλοι τρεις.

Αμέσως οι 4 αξιωματικοί υπέβαλαν έκθεση της καταστάσεως και πρότειναν να οργανωθεί ένοπλος αγώνας. Ταυτόχρονα, ωστόσο, οι Παπούλας και Κολοκοτρώνης υπέβαλαν μυστικά επιστολές όπου βεβαίωναν ότι οι γηγενείς Μακεδόνες είχαν δεχθεί την αποστολή τους δυσμενέστατα και είναι οι πλέον ακατάλληλοι για να υπερασπισθούν ένοπλα τα δικαιώματα της Ελλάδος. Μετά από αρκετές εβδομάδες ο Παύλος Μελάς, συνάντησε τυχαία στο

σπίτι του πεθερού του τον Γεώργιο Κολοκοτρώνη και τον προσέβαλε ως διπρόσωπο. Ο Κολοκοτρώνης τον κάλεσε αμέσως σε μονομαχία, ο Μελάς αρνήθηκε αλλά την επέβαλε το Συμβούλιο Στρατιωτικής Τιμής. Στις 28 Μαΐου οι δύο άνδρες μονομάχησαν με πιστόλι και ο Μελάς τραυμάτισε επίτηδες ελαφρά στον ώμο τον αντίπαλό του. Προηγουμένως είχε γράψει στη μάνα του Κολοκοτρώνη: «*Μείνατε ήσυχη, Κυρία.. Δεν πρόκειται να σκοτώσω ούτε να τραυματίσω βαρειά τον γιό σας*». Τέτοιος ήταν. Παλικάρι. Έτσι πλάι-πλάι οι δυο μονομάχοι και οι άλλοι δύο αξιωματικοί της ομάδας εισέρχονται εκ νέου στη Μακεδονία τον Ιούλιο 1904 και οργανώνουν την άμυνα.

Ένα μήνα αργότερα επιστρέφει ο Παύλος Μελάς επί κεφαλής 31 Μακεδονομάχων. Τον Αύγουστο 1904 ξεκινάει, για τελευταία φορά, επί κεφαλής ενόπλου σώματος πλέον. Φέρει το επώνυμο Μίκης Ζέζας. Μίκης ονομάζονταν ο γιός του Μιχαήλ και Ζέζα η κόρη του Ζωή. Τελευταίος σταθμός του σε ελληνικό έδαφος η Λάρισα όπου καταλύει στο αρχοντικό του Μιχαήλ Σάπικα όπως και τον Ιούλιο. Ο Μ. Σάπικας ήταν ιατρός από το βλαχόφωνο Μεγάροβο της Πελαγονίας. Ίδρυσε τον Σύλλογο Μακεδόνων Λαρίσης και, μετά το 1903, διηύθυνε το εκεί Ελληνο-Μακεδονικό Κομιτάτο. Σύντομα οργάνωσε δίκτυα τροφοδοσίας του Αγώνα. Ήταν εξαρχής σύνδεσμος του Π. Μελά ο οποίος κατά τη δεύτερη έξοδό του στη Μακεδονία τον Ιούλιο γράφει από την Κοζάνη στη Νάτα του:

Χθες έλαβα το εξής σημείωμα του Σάπικα: Κομιτάτον έστειλεν έξοδα όπως τρεις αρχηγοί και δύο μέλη της Επιτροπής μεταβώσιν εις Αθήνας. Αναχωρούσιν αύριον. Γράφουν ότι στέλλουν 96 όπλα.

Ο Π. Μελάς και οι άνδρες του, φορώντας πολιτικά βέβαια, έφθασαν στον Βόλο με το ατμόπλοιο της γραμμής και το πρωί της επομένης 19 Αυγούστου 1904 στη Λάρισα. Καταγράφει κάθε μέρα τις κινήσεις του και τις σκέψεις του που έγραφε συνεχώς προς την αγαπημένη του Νάτα, η οποία αργότερα τις δημοσίευσε και τις ακολουθούμε εδώ.³ Της γράφει:

3. Ναταλία Π. Μελά, *Παύλος Μελάς*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, ²1998.

*Έφθασα σήμερα εις Λάρισαν περί την 9.30' π.μ. Διηυθύν-
θην αμέσως εις το σπίτι του Σάπκα όπου αφήκα τα πράγματά
μου. Θεού θέλοντος, μεθαύριον ή το πολύ αντιμεθαύριον θα
ξεκινήσωμεν από την Λάρισαν. Σεις θα μου γράφετε εις Λά-
ρισαν (Σάπκαν) έως ότου σας τηλεγραφήσω ότι έφυγα.*

Άργησε, ωστόσο, και αναγκάστηκε να αλλάξει το δρομολόγιό του δι-
ότι ο Σάπικας τον ενημέρωσε πως οι Τούρκοι τού είχαν στήσει ενέδρα στα
σύνορα. Έτσι παρέμεινε άλλες έξι ημέρες στη Λάρισα. Αρχικά ο Παύλος Με-
λάς σχεδίαζε να περάσει στη Μακεδονία από το Βελιμίστι ή τη Μελούνα που
ήταν ο συντομότερος δρόμος. Εκεί, όμως, τον περίμεναν σε ενέδρες πολλά
αποσπάσματα του οθωμανικού Στρατού που πιθανότατα θα τον είχαν σκοτώ-
σει και η Ιστορία θα είχε λάβει άλλη τροπή. Τελευταία στιγμή, όμως, άλλα-
ξε δρομολόγιο, όταν ένας άλλος Βλάχος, ο δάσκαλος Γεώργιος Γεωργιάδης
από το Λιβάδι του Ολύμπου, τον ειδοποίησε ότι οι Τούρκοι γνώριζαν τα πά-
ντα και του είχαν στήσει καρτέρι. Ο Γ. Γεωργιάδης είχε διδαχθεί την τουρκι-
κή και τη γαλλική γλώσσα στην Ανωτέρα Ελληνική Σχολή της Τσαριτσάνης
και είχε μυηθεί στη μυστική οργάνωση της Λάρισας από τον Σάπικα ο οποί-
ος φρόντισε να διορισθεί δεύτερος γραμματέας στο εκεί τουρκικό Προξενείο.
Στις αναμνήσεις του γράφει:⁴

*«Μίαν ημέραν, μετά το Δεκαπενταύγουστο, με κάλεσε από-
γευμα ο Πρόξενος εις την οικίαν του να αποκρυπτογραφήσω-
με ένα τηλεγράφημα που μόλις είχε πάρει από την τουρκικήν
Πρεσβείαν του των Αθηνών. Κάθισε στην έδρα ψηλότερα από
εμένα και εγώ αναφωνούσα τους αριθμούς και αυτός, με τον
Κώδικα, στα χέρια αποκρυπτογραφούσε. Για μια στιγμή τον
φώναξε η γυναίκα του ν' ανεβή. Εγώ σηκώθηκα και διάβασα
σε γαλλικά γράμματα "καπετάν Παύλος Μελάς". Δεν ήθελα
περισσότερα. Κατάλαβα το θέμα. Ήταν το μυστικό σχέδιο δο-
λοφονίας του Μελά την ώρα που θα περνούσε τα σύνορα. Κά-
θισα πάλι στη θέση μου και περίμενα την επιστροφή του Προ-
ξένου. Τον είδα σε λίγο να κατεβαίνει τροχάδην και με πάταγον*

4. Γρηγόρης Βέλκος, *Το Λιβάδι του Ολύμπου στον Μακεδονικό Αγώνα* [αδημ. μελέ-
τη], 2013.

τις σκάλες φανερά ανήσυχος. Με είδε όμως ήρεμο και ατάραχο κι έτσι ησύχασε. Εξακολούθησαμε την αποκρυπτογράφιση. Μετά το τέλος έφυγα και με προφυλάξεις, μήπως με παρακολουθούν, πήγα στον Γενησεβδά και τον ενημέρωσα.

«Αμέσως μετά την αποκρυπτογράφησιν ο Πρόξενος έστειλε ιππείς να ειδοποιήσουν τα φυλάκια της οροθετικής γραμμής Μελούνας - Βελεμιστίου να πυκνώσουν τα αποσπάσματα και να αυξήσουν την προσοχή και την επίβλεψί των. Ο Κώστας ειδοποίησε αμέσως το Μελά να μην περάση από τα μέρη αυτά γιατί υπήρχε μεγάλος κίνδυνος. Έπειτα από τρεις μέρες με κάλεσε ο Πρόξενος. Ήταν έξαλλος και απειλούσε θεούς και δαίμονες. Δεν μπορούσε να πιστέψει ότι ο Παύλος Μελάς πέρασε από τα σύνορα. Ήμουν ο πρώτος που υποπευόταν για την αποτυχία του αυτή, αλλά δεν είχε αποδείξεις δια να με κατηγορήση. Διέταξε να μου πληρώσουν το μισθό μου και με απέλυσε. Έφυγα με ήσυχη την συνείδησίν μου ότι είχα πράξει το καθήκον μου».

Ο Γεωργιάδης γύρισε στο Λιβάδι όπου βγήκε στο βουνό με το ντόπιο σώμα του καπετάν Τσιόκου και, μετά, του Καραβίτη. Στη Λάρισα λειτούργουσε ένα αποφασιστικό δίκτυο Βλάχων. Εν τω μεταξύ ο Παύλος Μελάς μοιάζει σαν να προετοιμάζει ο ίδιος τον θάνατό του και έχει έτοιμο το μήνυμα της θυσίας του. Μαζί με τον ιατρό Μιχαήλ Σάπικα και τον Βλάχο αξιωματικό Λούφα μεταβαίνει νύχτα, μέσα σε κλειστή άμαξα, στον Βλάχο φωτογράφο Γεράσιμο Δαφνόπουλο από τη Σαμαρίνα. Εκεί ντύθηκε τον ντουλαμά του και φωτογραφήθηκε. Η φωτογραφία του κρατήθηκε μυστική. Τυπώθηκε μόνον μία που ο Μελάς έστειλε, μέσω του Σάπικα, στην αγαπημένη του σύζυγο Νάτα. Το Σάββατο 21 Αυγούστου 1904 της έγραψε από τη Λάρισα:

Νάτα μου,

«Ένας φίλος μου, ο ανθυπολοχαγός Λούφας, ηθέλησε να κάμω μίαν φωτογραφία μου. Σου στέλλω σήμερα το πρώτον αντίτυπον, αλλά υπό τον όρον να μη ιδή το φως της ημέρας. Αν πέσω εκεί, ας είναι μία ανάμνησις εις σε και τα παιδάκια μου».

Όταν, μετά από 53 ημέρες έπεσε στη Μακεδονία, εκείνη η φωτογραφία του κυκλοφόρησε σε χιλιάδες αντίτυπα χέρι-χέρι και δημοσιεύθηκε σε

όλες τις εφημερίδες. Εικονίζεται όμορφος, ψηλός, με τον μακεδονίτικο ντου-λαμά και το τουφέκι στο χέρι. Τότε ψυχωμένοι Έλληνες έτρεξαν εθελοντές στη Μακεδονία και η Μακεδονία σώθηκε.

Ήταν εξαρχής έτοιμος για τη θυσία. Το Σάββατο πρωί της 21ης Αυγούστου γράφει από τη Λάρισα στην Νάτα του:

«Αναλαμβάνω αυτόν τον αγώνα με όλην μου την ψυχήν και με την ιδέαν ότι είμαι υποχρεωμένος να τον αναλάβω. Εί-χον και έχω την ακράδαντον πεποίθησιν ότι δυνάμεθα να ερ-γασθώμεν εν Μακεδονία και να σώσωμεν πολλά πράγματα. Έχων δε την πεποίθησιν ταύτην, έχω και υπέρτατον καθή-κον να θυσιάσω το πάν όπως πείσω και Κυβέρνησιν και κοι-νήν γνώμην περί τούτου».

Την 27η Αυγούστου 1904 ο Παύλος Μελάς εισήλθε ως Αρχηγός στη Δυτική Μακεδονία. Έζησε και έδρασε υπό δραματικές όσο και καταλυτικές συνθήκες στη Δυτική Μακεδονία επί 48 μόνον ημέρες –όχι πλήρεις. Ο Σάπι-κας, ο οποίος τον ξεπροβόδησε, γράφει στις Αναμνήσεις του:⁵

«Την νύκτα της 27-28 Αυγούστου υπό χειμαρρώδη βροχήν εγένετο η εξόρμησις του Μακεδονικού Σώματος υπό την αρ-χηγίαν του Παύλου Μελά. Εξήλθε της Λαρίσης τας μεταμε-σονυκτίους ώρας και εβάδισεν επί της οδού Λαρίσης - Τρι-κάλων διήλθε τον Πηνειόν ποταμόν δια σχεδιάς και ετράπη προς βορράν προς τας κορυφογραμμάς».

Στα ελληνοτουρκικά σύνορα από τη Θεσσαλία στάθμευσε στο Μονα-στήρι της Μερίτσας και μετέλαβε των Αχράντων Μυστηρίων. Γράφει στην αγαπημένη του:

«Χθες, πήγα εις την εκκλησίαν της Μονής με τους άνδρας μου. Είναι παλαιοτάτη, βυζαντινή. Οι τοίχοι κατάμαυροι, σχεδόν σκεπασμένοι με εικόνας αγίων, φωτίζεται μόνον από ένα μικρόν παράθυρον επάνω εις την αυλήν της Μονής.

5. Περιοδικό. *Μακεδονική Ζωή*, τεύχος 310, Μάρτιος 1992.

Ακούσαμεν τον εσπερινόν πρώτα και κατόπιν μας μετέλαβεν ο γέρων χωρικός ιερέυς της Μονής.

»Ουδέποτε με τόσην κατάνυξιν μετέλαβα. Ο νους μου διαρκώς εστρέφετο προς Εκείνον ο οποίος χάριν ημών και της Θείας Θρησκείας Του υπέστη το μαρτύριον. Το μέγεθος της θυσίας Του, το μέγεθος της αποστολής Του μ' έκαμναν να αισθάνωμαι πόσον μικροί και πόσον μακράν Αυτού ευρισκόμεθα, αλλά και συγχρόνως μ' ενεθάρρυναν. Πάντοτε Τον ελάτρευσα διά την θρησκείαν Του και Τον εθαύμασα διά την θυσίαν Του. Ελπίζω να μας βοηθήση. Αισθάνομαι τώρα ισχυρός, γενναίος και καλύτερος, έτοιμος δε να κάμω τα πάντα. Μετά την Μετάληψιν επεράσαμεν τα σύνορα.

»Χαίρε, αγάπη μου, μη με σκέπτεσαι πλέον εμένα, αλλ' ευχήσου διά την επιτυχίαν της αγίας αποστολής μας. Φίλησε την μητέρα μου και τους αδελφούς μου ως επίσης όλην την αγίαν ελληνικήν και χριστιανικήν οικογένειάν σου. Τα παιδιά φιλώ και ευλογώ».

Έτοιμος και αποφασισμένος να θυσιασθεί πέρασε από μυστικά μονοπάτια της Πίνδου έξω από τα βλαχοχώρια Σαμαρίνα, Σμίξη, Περιβόλι, Κρανια, που του έστειλαν ψητά αρνιά. Γράφει στη Νάτα του:

«Παρασκευή 27 Αυγούστου 1904. Προέλαβα ως ψυχογιόν μου έναν νέον 20 ετών, Γιαννάκην Τσιακνάκην εξ Ολύμπου. Είναι έξυπνο παιδί».

«Κυριακή 29 Αυγούστου 1904 παρά την Κρανιαν. Άλλοι δύο άνδρες μου προσεβλήθησαν από υψηλόν πυρετόν. Ευτυχώς ότι ο Σάπκας μού έδωκεν αρκετήν ποσότητα κινίνης και ούτω δίδω προφυλακτικώς εις όλους τους εξασθενημένους».

«Τρίτη, 31 Αυγούστου 1904, παρά το Περιβόλι. Εγώ είχον μεγάλην φόβον ότι ο νεαρός βλαχοποιμίν θα μας προδώση αλλ' ο Κατσαμάκας, που γνωρίζει καλά τους Βλάχους, μου είπε να είμαι ήσυχος. Και πραγματικώς περί τας 11 π.μ. έρχεται πάλιν ο καημένος ο Δημήτρης με τον μεγαλύτερον αδελφόν του και μας φέρνει δύο ψητά αρνιά, τυρί άφθονο, ψωμί μπομποτά και ούζο. Τον δεχόμεθα με χίλιες δύο ευχαριστίες».

«Πέμπτη, 2 Σεπτεμβρίου 1904 παρά την Σαμαρίναν. Εις τας 11 π.μ. μάς έρχεται ο γερο-βλαχοποιμής, ονομάζεται Καρανίκας, με δύο αρνιά, ούζο, ψωμί, τυρί. Είναι ευθυμότατος γέρον και παλαιός των ημερών κλέφτης. Δεν είναι ούτε ένας βλαχοποιμής ο οποίος να μη εχρημάτισε κατά το μάλλον ή ήττον ληστής».

Κατήλθε στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, πέρασε το ποτάμι και έφθασε στο Βογατσικό, γενέτειρα της οικογενείας Δραγούμη. Γράφει:

«Βογατζικόν, Σάββατον 11 Σεπτεμβρίου 1904 Εδώ εμάθομεν την δολοφονίαν του ατυχούς Μόδη εις Μοναστήρι. Ήτο σπουδαίον στήριγμα του Ελληνισμού».

Ανέρχεται στην κορυφή του βουνού όπου τον φιλοξενεί με τους άνδρες του η Μονή του Τσιριλόβου. Από εκεί κατέρχεται στην ανατολική λεκάνη της Καστοριάς, περνάει αντίκρυ όπου προσκυνάει τη βυζαντινή Μονή των Αγίων Αναργύρων, στρίβει δεξιά, ανέρχεται άλλο βουνό και κατέρχεται στο Λέχοβο όπου τον υποδέχεται σύσσωμο το αρβανιτόφωνο κεφαλοχώρι και συναντά τον τοπικό καπετάνιο Ζήση Δημουλιό. Λημεριάζει πάνω από το Στρέμπενο (Ασπρόγεια) από όπου γράφει:

«Λημέρι άνωθεν Στρεμπένου, Τετάρτη 15 Σεπτεμβρίου 1904 Ο Ζήσης Δημουλιός μου ώρισεν έναν ψυχογιόν από την Κλεισούραν, είναι 22 ετών, σπανός. Είναι όμως καθαρός, έξυπνος, γενναίος και γνωρίζει όλες τα εν Μακεδονία ομιλουμένας γλώσσας».

Την επομένη εισέρχεται στο Στρέμπενο, κάτω από τη γενέτειρά του, όπου είχε δολοφονηθεί ο οπλαρχηγός καπετάν Βαγγέλης και ο ιερέας του χωριού παπα-Δημήτρης. Τον υποδέχεται ο καπετάν Βαγενάς, διάδοχος του Βαγγέλη. Σημειωτέον ότι μετά από 40 χρόνια οι ελληνικές αρχές κατεδίωξαν τον γιο τού καπετάν Βαγενά Παντελή, οικογενειακό φίλο μας, διότι τον χαρακτήρισαν «Βούλγαρο». Κυνηγημένος και οργισμένος ο Παντελής βγήκε στο βουνό και ήταν ο τελευταίος διοικητής του ΔΣΕ στο Βίτσι, όταν το κατέλαβε ο Στρατός. Κατέληξε υποστράτηγος του Συμφώνου της Βαρσοβίας στη Βουλγαρία αλλά πάντοτε δήλωνε Έλληνας! Γράφει ο Μελάς:

«Στρέμπενο, Πέμπτη 16 Σεπτεμβρίου. Ήλθεν η χήρα του Βαγγέλη, ωραιοτάτη νέα με το κοριτσάκι της μόλις δύο ετών, Ειρήνη το όνομα. Αυτή είναι εκ Καστορίας. Είναι απαρηγόρητη διότι χθες το βράδυ έμαθεν ότι οι κομίται εφόνευσαν τον αδελφόν της, διδάσκαλον εις την Μηλόβισταν του Μοναστηριού».

Στο Στρέμπενο (Ασπρόγεια) συνέλαβε τους δολοφόνους του παπα-Δημήτρη, πατέρα και γιο. Ήθελε να τους δικάσει αλλά εκείνοι πετάχτηκαν να φύγουν και οι ευθύβολοι Κρητικοί τους χτύπησαν στο φτερό. Ο Παύλος έκλαψε πικρά. *«Ποιος είμαι εγώ να τους φονεύσω; Με ποιο δικαίωμα; Εγώ ήλθα δια να ειρηνεύσω τον τόπον»*, έγραψε με δάκρυα στη Νάτα του. Στο στήθος του, πάνω από την καρδιά, έφερε τον Σταυρό. Και μέσα στην καρδιά του αγάπη μόνον.

Επιχείρησε να ανέλθει στην πλησιόχωρη Νέβεσκα, αλλά εκεί είχε εξέλθει ένας λόχος του οθωμανικού Σρατού. Έτσι ανήλθε στη γειτονική Πρεκοπάννα (Περικοπή) ώστε να έλθει ση Νέβεσκα από άλλη κατεύθυνση. Εκεί συνάντησε ένα μεγάλο βλάχικο τσελιγκάτο που κατέβαινε στα χειμαδιά από το Βίτσι. Το περιγράφει:

«Προκοπάννα, Παρασκευή 17 Σεπτεμβρίου 1904. Καθ' οδόν συνηντήσαμεν δια πρώτην φοράν μέγα αρχιτσελιγκάτον μεταναστεύον. Επροπορεύοντο 20.000 γιδοπρόβατα. Πρέπει να ιδής τον αριθμόν αυτόν δια να εννοήσης τί είναι. Κατόπιν εις αρκετήν απόστασιν ηκολούθει ατελεύτητος σειρά φορηγών ζώων (800) οδηγουμένων ως επί το πλείστον από γυναίκας. Τα βρέφη τα είχαν εις ντορβάδες κρεμασμένους είτε εις την ράχιν των μητέρων είτε επί των φορηγών. Η κόρη του αρχιτσελιγκα εφόρει ένδυμα χρυσοκέντητον. Από το Βίτσι θα υπάγουν εις Κασσάνδραν της Χαλκιδικής».

Ήταν ένας γενναίος άνδρας και ένας αφιερωμένος Έλληνας. Ωραιός, ευσταλής, πανύψηλος, αρειμάνιος μέσα στον μαύρο μακεδονίτικο ντουλαμά του, προσωποποίηση της ελληνικής λεβεντιάς. Αλλά ήταν και ένας καλομαθημένος ευπατρίδης. Τα χοντρά τσαρούχια τον πλήγωναν, η βαριά κάπα τον

βάραινε, η ζωή του αντάρτη στην ύπαιθρο ήταν σκληρότατη και του ήταν άγνωστη. Επτά μερόνυχτα έβρεχε συνεχώς. Λημέριασε στο δάσος της Νέβεσκας, όπου οι Νιβεστιάνοι τον περιέθαλψαν. Η γυναίκα του Ναταλία Π. Μελά περιγράφει τη σκηνή:

«Μόλις έφθασαν στ' ωρισμένο μέρος μέσα στο δάσος, ήλθαν και τους αντάμωσαν ο Ηπειρώτης Γ. Σούρλας, διευθυντής των σχολείων της Νέβεσκας και άλλοι δύο πατριώτες και κοιμήθηκαν κοντά τους στη φωτιά. Ξημερώματα έφυγαν αυτοί και ήλθαν άλλοι να ιδούν τον Παύλο. Ο γιατρός ο Τσίρλης [Μιχαήλ] και ο αδελφός του [Νικόλας Γιάννη] του έφεραν ρούχα ν' αλλάξει, στεγνά προσόψια να σφουγγίση το πρόσωπό του, του έφεραν του πολιτισμού τη γλύκα, την αδελφοσύνη».

Ήσαν τα δύο αδέρφια της γιαγιάς μου και τον έντυσαν με τα πολυτελή ζεστά εσώρουχα του αδελφού τους Θεοδώρου γιατί ήταν ψηλός σαν τον καπετάνιο. Από το μονόγραμμα αυτού στα εσώρουχα οι Τούρκοι αναγνώρισαν, μετά, το ακέφαλο πτώμα του Παλικαριού. Ωστόσο, εξακολουθεί να βρέχει ασταμάτητα. Γράφει:

«Βρέχει διαρκώς και το ψύχος δριμύ, το σκότος φοβερόν. Επλησιάσαμεν την Βελκαμένην. Το χωρίον είναι κτισμένον κλιμακηδόν επί της αποτόμου παρειάς χαράδρας, φαίνονται όλα τα παράθυρά του φωτισμένα, η δε φαιδρά όψις του με ευχριστεί. Έρχεται ο Παπαστηλιάδης και μας οδηγεί όλους εις οικίαν κενήν. Εκεί μας αναμένει ο παπα-Πέτρος λαμπρός ιερωμένος και διδάσκαλος, ο λαϊκός διδάσκαλος Παπανικόλας άσχημος μεν αλλά έκτακτος πατριώτης, ο Χρήστος Έξαρχος και ένας νέος από τα Βιτώλια, ο Φίλιππος Καπετανόπουλος. Είναι τριακοντούτης, υψηλός, ωραίος και συμπαθέστατος, φαρμακοποιός. Αυτός μας έγγραψε χθες εκ Νεβέσκης παρακαλών να επισπεύσωμεν. Είναι μέλος του εν Μοναστηρίω τριμελούς συμβουλίου της Αμύνης και ήλθε να καταχθή εις το σώμα μου. Και εγώ και οι παριστάμενοι προσπαθούμεν να τον αποτρέψωμεν αλλά δεν ακούει κανέναν. Είναι έτοιμος με το όπλον του και την κάπα».

Σε λίγες μέρες ο Φίλιππος Καπετανόπουλος πέφτει νεκρός από τα βόλια των Τούρκων στο Νερέτι (Πολυπόταμο).

Από τη γειτονική μας Μπελκαμένη (Δροσοπηγή) στις 2 Οκτωβρίου 1904, έντεκα μέρες πριν σκοτωθεί, ο Παύλος γράφει στην αγαπημένη του: «Βρέχει, βρέχει, βρέχει, φρίκη!». Ωστόσο, ο νους του είναι στον Αγώνα. Λαχταράει να αφυπνίσει την Αθήνα. Συνεχίζει:

«Με ολίγα τουφέκια, που ηύρα εδώ και άλλα που ηγόρασα, ωργάνωσα ήδη την άμυναν 4 χωριών. Διώρισα εις αυτά Επιτροπάς τας οποίας έβαλα υπό την προστασίαν της Νεβέσκης όπου επίσης διώρισα λαμπράν Επιτροπήν. Αν, συγχρόνως με εμέ, εξήρχοντο και άλλα 3 ή 4 σώματα, τα πράγματα θα ήσαν καλύτερα. Οπωσδήποτε με τα μικρά μέσα μου κάτι έγινε. Αρκεί να μην αργήση το Κομιτάτον να μας στείλη όπλα και φυσίγγια, υπόσχομαι εντός μηνός να έχω όλα τα χωριά της περιφέρειάς μου ωπλισμένα, με προθύμους ανθρώπους, που και τώρα θα ήσαν ακόμη προθυμότεροι αν δεν ήσαν, οι δυστυχείς, εντελώς άοπλοι. Οι Βούλγαροι όλον απειλούν ότι θα μου επιτεθούν 400! τον αριθμόν, αλλά δεν δύνανται να σηκώσουν τους χωρικούς. Με ολίγα τουφέκια που ηύρα εδώ, και άλλα που ηγόρασα, ωργάνωσα ήδη την άμυναν 4 χωριών. Διώρισα εις αυτά επιτροπάς, τας οποίας έβαλα υπό την προστασίαν της Νεβέσκης, όπου επίσης διώρισα λαμπράν επιτροπήν. Σου γράφω υπό ραγδαίαν παγωμένην βροχήν· ως και η κάπα μου στάζει. Σε φιλώ άλλην μίαν φοράν και σου εύχομαι, αγάπη μου, ευτυχίαν και χαράν εις τον βίον σου».

Διαισθάνεται ότι πλησιάζει το Τέλος, αλλά άνθρωπος είναι και τολμά να ελπίζει. Τέσσερις μέρες πριν σκοτωθεί γράφει στη συγγενή του Έφη Ι. Καλλέργη από το λημέρι του πάνω από το Φλάμπουρο, τότε Νεγοβάνη:

«Παρά την Νεγοβάνην, Σάββατον 9 Οκτωβρίου 1904. Έχω ικανήν δύναμιν να αφήσω εδώ εις Νερέτι - Νεγοβάνην - Λέχοβον, εγώ δε μετά της υπολοίπου δυνάμεώς μου, 30 άνδρας, θα υπάγω να εργασθώ εις τα πέριξ του Μεγαρόβου.

Κατόπιν, κατερχόμενος εις Καστορίαν με 10 άνδρας, θα τους εγκαταστήσω εκεί. Και τότε, Θεού θέλοντος, θα έλθω πίσω να ιδώ τα παιδιά μου και σας όλους».

Ο τρομερός καπετάνιος Μίκης Ζέζας, φόβητρο των επιδρομέων και καταφυγή των κατατρεγμένων, δεν είναι υπεράνθρωπος. Είναι απλώς άνθρωπος. Πονάει, υποφέρει, νοσταλγεί, αμφιβάλλει. Γι' αυτό η θυσία του είναι μέγιστη. «Παρελθέτω το ποτήριον τούτο απ' εμού» σκέπτεται σαν Εκείνον καμιά φορά κάτω απ' τη βροχή, μέσα στη μοναξιά. Αλλά παρά ταύτα προχωρεί. Προς τον Σταυρόν.

Είναι Τετάρτη 13 Οκτωβρίου 1904, ώρα πέντε το απόγευμα, και στα Κορέστεια αρχίζει να σουρουπώνει. Εσήμανε ο Εσπερινός στη Στάτιστα. Αύριον ξημερώνει η δωδεκάτη επέτειος των γάμων του. Λίγες ημέρες ενωρίτερα της έγραφε:

«Νάτα μου, Μετά τινας ημέρας είναι η επέτειος των γάμων μας η δωδεκάτη. Πόσας αναμνήσεις θα μου φέρη η ημέρα αυτή εν μέσω έργου τόσον φοβερού και αγριού! Θα είναι παρηγοριά ή θα με λυπήση περισσότερο, όταν έλθη;».

Εκείνη η επέτειος δεν ήλθε ποτέ. Το ίδια βράδυ έπεσε νεκρός. Το απόγευμα της προηγουμένης ο καπετάν Μίκης Ζέζας είχε φθάσει υπό βροχή στο δάσος πάνω από το σλαβόφωνο χωριό Στάτιστα, στα άχραντα Κορέστεια, και διέταξε να κατεβούν στο χωριό να στεγνώσουν. Ο Λάκης Πύρζας, έμπειρος στο αντάρτικο, τον απέτρεψε. Του είπε: «*Να στείλουμε κάτω να μας φέρουν να φάμε, να ανάψουμε εδώ φωτιά να στεγνώσουμε και να λημεριάσουμε*». Ο καπετάνιος, όμως, επέμενε και κατέβηκαν.

Οι άντρες μοιράσθηκαν στα φιλόξενα σπίτια. Ωστόσο, στο γειτονικό χωριό Κονομπλάτι είχε σταθμεύσει ισχυρός οθωμανικός Στρατός για να κυνηγήσει τον κομιτατζή Μήτρο Βλάχο. Εκείνος ήξερε πως εκεί είχε καταλύσει ο Παύλος Μελάς και πονηρός έστειλε στο Κονομπλάτι μια γυναίκα, που, όπως την δασκάλεψε, ανέφερε στους Τούρκους πως ο Μήτρο Βλάχο κρύβονταν μέσα στη Στάτιστα. Την επομένη, 13 Οκτωβρίου 1904, ο οθωμανικός Στρατός μπήκε στη Στάτιστα και άρχισε να ψάχνει σπίτι-σπίτι τον Μήτρο Βλάχο. Έπεσε, όμως, πάνω στον Παύλο Μελά. Οι συνθήκες παραμένουν ακόμη ασαφείς. Αργότερα η Νάτα περιγράφει το Μέγα Τέλος:

«Ἦλθε η σπιτονοικοκυρά και εἶπε ὅτι μια γριά εἶδε στο δρόμο να ἔρχεται στρατός ἀπό το Κονομπλάτι. “Ε,” εἶπε ο Παῦλος, “θα ἔλθει, θα περάσει” και εἰδοποίησε στα καταλύματα να εἶναι ἑτοιμοι, ἀλλά να μην κουνηθεῖ κανεῖς. Ο στρατός ἐπέρασε κάτω ἀπό τα καταλύματα και τράβηξε για τον ἀπάνω μαχαλά. Ἀπό τα παράθυρα τον ἐβλεπαν. Μετά κάμποση ὥρα ἦλθαν γυναῖκες και εἶπαν ὅτι ο στρατός ἔρχεται προς τα κάτω και ο Καραλίβανος ἔστειλε να ρωτήσῃ τί να κάμουν να πυροβολήσουν; Ο Παῦλος με τον Πέτρο ἦταν στην πόρτα κοντά κι ἐβλεπαν ἐξω, που ἐπλησίαζε ἕνας Τούρκος στρατιώτης για να μπει και πυροβόλησαν. Ἀρχιζε να νυχτώνει. Σε λίγο βγήκε ο Στρατινάκης στην αυλή για να ἰδεῖ τον σκοτωμένο ἐπροχώρησαν στον περίβολο του σπιτιοῦ και ο Παῦλος με τον Ντίνα και τον Πέτρο. Ο Στρατινάκης κοίταξε να πάρει τ’ ὄπλο του Τούρκου. Ἀκούσθηκε τότε ἕνας πυροβολισμός μονάχα. Και γύρισε ο Παῦλος πίσω, λέγοντας: “Στη μέση με πήρε, παιδιά”. Μπήκε μέσα, ἐκάθισε και φώναζε τον Πύρζα: “Νίκο, πού εἶσαι;”. Ἐβγαλε το σταυρό του ἀπ’ το λαιμό και εἶπε: “Το σταυρό να τον δώσεις στη γυναῖκα μου και το τουφέκι, ὅπως σου εἶπα, του Μίκη και να τους πεις ὅτι το καθήκον μου ἔκαμα”. Ἐβγαλε το πορτοφόλι με τις φωτογραφίες των παιδιῶν του και ξεζώσθησε. Τότε φάνηκαν αἵματα και ἐπεσαν λίρες κατά γης, γιατί εἶχε τρυπήσει το κεμέρι του η σφαῖρα. Κι ο Παῦλος ἔλεγε: “Σκοτώστε με, παιδιά· πῶς θα μ’ ἀφήσετε στους Τούρκους;”».

Οκαπετάν Μίκης Ζέζας ἐνταφιάστηκε, την ἴδια νύκτα στη Στάτιτσα –σήμερα Μελάς προς τιμὴν του. Τέσσερις μέρες ἀργότερα, ὥρα 3 μετὰ τα μεσάνυκτα της Κυριακῆς 17 Οκτωβρίου, ο νεαρός πιστός του σύντροφος Ντίνας με ἐντολή του καπετάν Παύλου Κύρου ξέθαψε το σῶμα του Παλικάριου, του ἔκοψε την κεφαλή, ξανάθαψε το ἀκέφαλο πλέον σῶμα και γλίστρησε μέσα στο σκοτάδι κλαίγοντας σιωπηλά. Εἶχε τυλίξει την κεφαλή του Ἀρχηγού του σε ἕνα λευκό πανί, ὅπως το Ἅγιον Μανδήλιον, την ἔβαλε στον τρίχينو τορβά του και τρέχοντας νύκτα στο βουνό ἐφθασε στο Ζέλοβο, ὅπου την ἐκρυσε. Τη Δευτέρα 18 Οκτωβρίου ο Ντίνας παρέδωσε την κεφαλή του Ἐθνομάρτυρος στον Βασίλειο Ἀγοραστό, πράκτορα του Γ. Προξενείου της Ἑλλάδος στο Μοναστή-

ρι απεσταλμένο επί τούτου στα Κορέστεια, ο οποίος κλαίγοντας τη μετέφερε πεζή στο Πισοδέρι. Εκεί τα μεσάνυκτα της Δευτέρας προς Τρίτη 19 Οκτωβρίου 1904 οι Μακεδόνες την ενεταφίασαν κλαίγοντας στο παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής. Γράφει ο Αγοραστής στον Ίωνα Δραγούμη:

«Παρεσκευάσαμεν ακολούθως τα διά την κηδείαν χρειώδη, κατεσκευάσαμεν κιβώτιον, επρομηθεύθημεν σάβανον εξ εκείνων του Παναγίου Τάφου, ειδοποιήθη ο ιερέυς παπα-Σταύρος και, όταν ήδη ήσαν τα πάντα έτοιμα, εξεκινήσαμεν εν τω σκότει. Εκεί, εν τω παρεκκλησίω, προ της Ωραιάς Πύλης, επιστρώσας το σάβανον έθηκα ιδίαις μου χερσί την τιμίαν κεφαλήν κοσμήσας διά των ανθέων του δάσους της Αγίας Τριάδος. Κατόπιν, ανάψαντες λαμπάδα ηρξάμεθα να ψάλλωμεν εν ολολυγμοίς την νεκρώσιμον ακολουθίαν. Η ακολουθία εψάλη ολόκληρος. Εδώκαμεν τον τελευταίον ασπασμόν. Τα μετασχόντα της κηδείας πρόσωπα ήσαν εν όλω 6 και εμού συμπριλαμβανομένου, ήτοι ο ιερέυς Σταύρος, τα δύο μέλη της Επιτροπής Μιχ. Χασόπουλος και ο ανεψιός του Μοδέστου Χατζή Κώτσης και οι δύο διδάσκαλοί μας Ηρ. Φίτζιος και Αν. Παπαφιλίππου».

Το ακέφαλο σώμα του Π. Μελά παρέμεινε ενταφιασμένο επί δέκα ολόκληρες ημέρες στη Στάτιτσα, όπου επί δέκα συνεχείς ημέρες οι Τούρκοι στρατιώτες έδερναν ανηλεώς τους σλαβόφωνους κατοίκους, τους απειλούσαν με εκτέλεση και ετοιμάζαν κάθε τόσο την πυρπόληση του χωριού για να μαρτυρήσουν τον μυστικό τάφο. Αλλά, παρά το μαρτύριό τους, οι σκληροτράχηλοι Μακεδόνες απαντούσαν: επίμονα: «Νε ζναμ», «δεν ξέρω», Στην Αθήνα όμως, το μυστικό απεκαλύφθη. Οι εφημερίδες, μέσω του υπουργείου Εξωτερικών, πληροφορήθηκαν το γεγονός και δημοσίευσαν την είδηση. Η είδηση τηλεγραφήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί δόθηκε ρητή εντολή στον Βαλή του Μοναστηρίου να ανακαλύψει πάση θυσία το πτώμα του επιφανούς Έλληнос αξιωματικού στο χωριό Στάτιτσα. Όσα οι απλοϊκοί, μα ρωμαλέοι Έλληνες, Μακεδόνες χωρικοί είχαν διαφυλάξει με προσωπική τους θυσία, τα απεκάλυψαν οι διάσημοι Αθηναίοι.

Την 23η Οκτωβρίου 1904, ημέρα Σάββατο, οι Τούρκοι ανακάλυψαν τον μυστικό τάφο και αναγνώρισαν το ακέφαλο σώμα από το μονόγραμμα

Th.J. που έφεραν τα πολυτελή μοχέρ εσώρρουχά του τα οποία του είχαν χαρίσει στο δάσος της Νέβεσκας τα δυο αδέρφια της γιαγιάς μου Λίνας Νικόλας και Μιχαήλ Τσίρλης. «Ένας άρχοντας σαν τον Θεόδωρο του Γιάννη Τσίρλη μόνον σε άρχοντα μπορούσε να τα δώσει», συμπέραναν. Και μετέφεραν το ακέφαλο σώμα του Παλληκαριού στην Καστοριά, όπου χρειάστηκε να κατέλθουν σε διαδήλωση όλοι οι Καστοριανοί, ώστε να παραδοθεί το λείψανο προς ταφήν. Το παρέλαβε ο φλογερός Μητροπολίτης Γερμανός Καραβαγγέλης, ο οποίος το κήδευσε την Κυριακή 24η Οκτωβρίου και το έθαψε στον ναό των Μεγάλων Ταξιαρχών. Με το επαναστατικό του ψευδώνυμο Κώστας Γεωργίου ο Δεσπότης περιέγραψε τη σκηνή στον Ίωνα Δραγούμη:

«Την επαύριον Κυριακήν, όρθρου βαθέος, περιέδεσα τας μαρτυρικάς χείρας του με έν μετάξινον μαντίλιόν μου, κατέθεσα επί του στήθους του έν Ευαγγέλιον, ένα Σταυρόν και μίαν Εικόνα και πριν αρχίσει η λειτουργία ετελέσαμεν την κηδείαν του πεπνιγμένος εν λυγμοίς ανέγνωσα τας ευχάς και μετέφερα ο ίδιος εις τον παρακείμενον περίβολον του βυζαντινού ναού των Ταξιαρχών το σεπτόν σκήνος του και τον κατέβρεξα με πύρινα δάκρυα. Οι ιερείς διετάχθησαν να εύχωνται επί του τάφου του καθ' εκάστην ημέραν. Προσωρινώς ανιδρύσαμεν ευπρεπή τάφον, επί του οποίου φέγγει ο νεκρικός φανός, μέχρις ού ανατείλει η ημέρα καθ' ήν η Πατρίς θα ανεγείρη σύσσωμος επ' αυτού το αθάνατον της δόξης τρόπαιον».

Οκτώ χρόνια αργότερα, φτερωμένος απ' το όραμα του Παλικαριού, ο Ελληνικός Στρατός εισέρχονταν ελευθερωτής. Λίγα χρόνια αργότερα η Νάτα μετέφερε την κεφαλή του από το Πισοδέρι και την ένωσε με το ακέφαλο σώμα στην Καστοριά. Όταν η Νάτα απεβίωσε πλήρης ημερών είχε ζητήσει και την έθαψαν δίπλα του.

Όταν έπεσε ο Παύλος Μελάς, στο μεγάλο ρολόι της Ιστορίας εσήμανε η Ωρα της Μακεδονίας. Ο Θάνατος του Παλικαριού αφύπνισε την Αθήνα. Συνήγειρε όλον τον Ελληνισμό. Από την Κρήτη και τη Μάνη, από τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά και την Κύπρο, από τη Ρούμελη και τον Μοριά έτρεξαν οι ψυχωμένοι στη Μακεδονία, πολέμησαν, έπεσαν και την έσωσαν. Ο Κωστής Παλαμάς του αφιέρωσε στίχους της καρδιάς:

*Σε κλαίει λαός. Πάντα χλωρό να σειέται το χορτάρι
στον τόπο που σε πλάγιασε το βόλι, ω παλληκάρι!
Πανάλαφρος ο ύπνος σου· του Απρίλη τα πουλιά
σαν του σπιτιού σου να τ' ακούς λογάκια και φιλιά,
και να σου φτάνουν του χειμώνα οι καταρράχτες
σαν τουφεκιού αστραπόβροντα και σαν πολέμου κράχτες.
Πλατιά του ονείρου μας η Γη και απόμακρη.
Και γέρνεις εκεί και σβεις γοργά.
Ιερή στιγμή! Σαν πιο μακριά
Σαν πιο κοντά του ονείρου μας η γη.*

Πολλές πόλεις της Ελλάδος τέλεσαν μνημόσυνο του Παλικαριού. Οι αθηναϊκές εφημερίδες περιέγραψαν το μνημόσυνο στην πρωτεύουσα:

«Οι φανοί της πόλεως περιβληθέντες με πένθιμα κρέπια, η στοά Αρσακείου και πλείσται οικίαι της πόλεως των κεντρικών οδών της πόλεως διεσκευασμένοι πενθίμως διά μελανού υφάσματος, η ανάρτησις των μεσιστίων σημαιών από των εξωστών των κεντρικωτέρων οδών της πόλεως και το κλείσιμον των καταστημάτων. Αι οδοί ήρχισαν να πληρούνται κόσμου πάσης τάξεως λίαν ενωρίς [...] Κόσμος και κοσμάκης, άνδρες, γυναίκες, κορίτσια, παιδιά, γέροντες, γρηές, φουστανελλάδες, βρακάδες, λιμοκοντόροι, εργατικοί, καλοφορεμένοι, νησιώτες, Μοραΐτες, Ρουμελιώτες, Επτανήσιοι, Μακεδόνες, Κύπριοι, Ηπειρώτες, Κρήτες, Θράκες, Ανατολίτες, πλούσιοι και πένητες, άρχοντες και πτωχοί [...] Τα γύρω σπίτια γεμάτα από κόσμον στιβαγμένον σαρδελοεοδώς εις τα παράθυρα, τα μπαλκόνια, σκαρφαλωμένον στας εξοχάς, ανεβασμένον επάνω σε καρέκλες, σκαρφαλωμένον στα κεραμίδια και ταις ταράτσαις».

Αυτός είναι ο Μακεδονικός Αγώνας στο βάθος του ιστορικού χρόνου και στα άδυτα των ελληνικών αξιών. Αυτός ο Αγώνας, ωστόσο, υποτιμήθηκε, παρασιωπήθηκε και παραποιήθηκε όσον ουδείς άλλος επί τόσον πολύν χρόνον από το επίσημο Κράτος και την πρωτεύουσά του –το κέντρο όλων των αποφάσεων. Τσιμουδιά στα σχολεία σαν ήμασταν παιδιά. Κι αυτό, για

μας, που τον ξαναζούσαμε σπίτι μας με τους παππούδες μας, ήταν μια μαχαιριά. Όμως την κανδήλα κρατούσαν αναμμένη οι φωτισμένοι: ο Ίων Δραγούμης με τα βιβλία του, η Πηνελόπη Δέλτα με τα Μυστικά του Βάλτου, ο Γεώργιος Μόδης με τις Μακεδονικές Ιστορίες του, η Ναταλία Μελά με τα γράμματα του Παύλου μας, προ πάντων η ντοπιολαλιά μας.

Μετά, η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών είναι αυτή που πρώτη δημοσίευσε, μεταξύ άλλων, τα Απομνημονεύματα των Αρχηγών του Αγώνα και, με τη συνδρομή πολλών, με έρανο όλων των Μακεδόνων, έστησε πρώτη φορά στις μακεδονικές πόλεις και στα χωριά τις προτομές των Μακεδονομάχων υπό την εποπτεία του εταίρου της Γεωργίου Μόδη, Μακεδονομάχου, Βάρδου του Αγώνα και πολιτικού.

Αυτός, ωστόσο, ο Μακεδονικός Αγώνας παραμελήθηκε όσον ουδείς άλλος από την ελληνική ιστοριογραφία. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1960 το ελληνικό Κράτος τον αποσιώπησε και μόλις το 1984 καθιέρωσε την εθνική επέτειό του. Μιλώντας για τον Ίωνα Δραγούμη και τον Μακεδονικό Αγώνα από το βήμα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών στις 30 Μαρτίου 1960 ο Μακεδών καθηγητής του Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου Δημήτριος Ευρυγένης τόνιζε με παράπονο:

«Παραμελημένος βασικά στον τομέα της μελέτης και της διδασκαλίας ο Μακεδονικός Αγών δεν αξιοποιήθηκε δυστυχώς όσο έπρεπε ούτε στο πεδίο του εθνικού φρονηματισμού, Δεν απέκτησε ποτέ μια επέτειο».

Όταν πια, οδόντα χρόνια μετά τη θυσία του Παύλου Μελά, καθιερώθηκε η επέτειος, ο ακαδημαϊκός καθηγητής Παναγιώτης Κανελλόπουλος, πρώην Πρωθυπουργός και πολιτικός ηγέτης υψηλής τάξεως επί μισόν αιώνα σχεδόν, επεχείρησε να δικαιολογήσει την υποτίμηση του Αγώνος που ο ίδιος, ωστόσο, έκρινε σαν το μεγαλύτερο έπος του Ελληνισμού μετά το '21. Κατά τον πανηγυρικό λόγο του για τον Μακεδονικό Αγώνα στο Βασιλικό Θέατρο Θεσσαλονίκης στις 3 Μαΐου 1984 είπε:

«Η συρροή κατά τον 20ό αιώνα γεγονότων δραματικών είχε ως αποτέλεσμα το καθένα απ' αυτά άλλα να εκτοπίζει ενώ άλλα να αποσιωπώνται ή να υποτιμώνται».

Ωστόσο, οι γηγενείς Μακεδόνες μάρτυρες, ήρωες και πολεμιστές του Αγώνα εκείνου αφέθηκαν στην πικρή λησμονιά αφανείς μέχρι το 2008, εκατό ολόκληρα χρόνια αφότου είχε λήξει η ένοπλη φάση του την αυγή του 20ού αιώνα.

Ο Δημήτριος Ν. Κάκκαβος, εκ των πρωταγωνιστών οργανωτών του Αγώνα στο Γ. Προξενείο της Θεσσαλονίκης, δεν έχει ιδιαίτερα προσωπικό λόγο πικρίας διότι εν τω μεταξύ το 1927 έχει προαχθεί στον επίζηλο βαθμό του αντιστρατήγου και έχει συνταξιοδοτηθεί. Τα πολύτιμα απομνημονεύματά του εκδίδει το 1972 η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Το παράπονο του Μακεδονομάχου, όμως, ξεχειλίζει για λογαριασμό όλων των λησμονημένων συμπολεμιστών του και συνεργατών σ' εκείνο το σωτήριο έπος. Γράφει, λοιπόν, με οργή και στυγερή:

«Έχων υπ' όψιν μου ότι η τόσον εθνικώς επωφελής πατριωτική δράσις των συναδέλφων μου αξιωματικών του βιλαετίου Θεσσαλονίκης [...] θα εξαλειφθή ταχέως μέσα εις τα σκοληκόβρωτα και κονιορτοβιθή αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, εθεώρησα καλόν να παραθέσω κατωτέρω έν αντίγραφον προ ετών ληφθέν εκείνης της αναφοράς μου ίνα συντελέσω, εφ' όσον είναι δυνατόν, εις την διατήρησιν ζωηροτέρας της μνήμης των ευσυνειδήτων τούτων εθνικών εργατών υπέρ των οποίων ουδεμία μέχρι τούδε διάκρισις εγένετο, συνεχιζομένης ούτω της από αρχαιοτάτων χρόνων εθνικής αράς όπως πας ομογενής κοινωφελώς ή εθνικώς δράσας τερματίζει τον βίον του καταδιωκόμενος, ταλαιπωρούμενος και τελείως εγκαταλελειμμένος».

Ο περιώνυμος καπετάν Νικηφόρος, στα Μυστικά του Βάλτου Ιωάννης Δεμέστιχας, ναύαρχος πια του Πολεμικού Ναυτικού, έγραφε το 1940 σε επιστολή του:

«Μέχρι τούδε η ευγνωμοσύνη και στοργή του Έθνους προς τους Μακεδονομάχους εξεδηλώθη κυρίως εις το πρόσωπον του Παύλου Μελά».

Ένα έτος ενωρίτερα, το 1939, ο Νίκος Αγαπηνός, αδελφός του θρυλικού καπετάν Τέλλου Άγρα, παραπονιόταν:

«Πράγματι ήτο μεγάλο το παράπονόν μου να βλέπω καθημερινές εγκωμιάσεις, ποιήματα κλπ. για τον Παύλο Μελά και τίποτα απολύτως για τον Τέλλον και τους άλλους Μακεδονομάχους».

Όταν, όμως, ξεχειλίζει τόση πικρία από επιφανείς Μακεδονομάχους, προερχομένους από τη Νότιο Ελλάδα, αλλά τιμημένους ήδη με ανωτάτους στρατιωτικούς βαθμούς από την Πατρίδα και τιμωμένους πανδήμως από τους Μακεδόνες, όπως ο Κάκκαβος και ο Δεμέστιχας ή ο αδελφός του καπετάν Άγρα, φαντάζεται πόση πικρία φαρμακώνει τις καρδιές των γηγενών Μακεδόνων αγωνιστών, τί παράπονο και πόσα ερωτηματικά πλημμυρίζουν τη ψυχή και τον νου των απογόνων τους, ιδίως των σλαβοφώνων, αφανών Μακεδόνων μαρτύρων και ηρώων. Πολύ περισσότερο μάλιστα που αυτοί ακριβώς κατά τον Αγώνα υπήρξαν η ένοπλη ραχοκοκαλιά του, οι τροφодότες του και οι οδηγοί του, το διεκδικούμενο ζωντανό έπαθλό του και το Ιερόν Σφάγιόν του. Αυτοί αντέστησαν, αυτοί απέκρουσαν, αυτοί υπέστησαν, αυτοί μαρτύρησαν, αυτοί πολέμησαν, αυτοί θυσιάστηκαν άχραντοι, ακλόνητοι και αυτόβουλοι. Αυτοί εξακολουθούν ακόμη και σήμερα, μετά ένα αιώνα, να είναι πεταμένοι ανέρα και βλακωδώς απερίσκεπτα στην κρατική λησμοινιά. Και είναι χιλιάδες οι γηγενείς αυτοί Μακεδόνες.

Ο Παύλος Μελάς τους γνώρισε καλά, τους αγάπησε βαθειά και τους θαύμασε. Είναι ο εγκυρότερος και αψευδέστερος μάρτυρας της προσφοράς τους, του ήθους τους και της αφοσιώσεώς τους στο Γένος.

Όλα τα τεκμήρια φανερώνουν ότι στον Μακεδονικό Αγώνα προσήλθαν από όλη την υπόλοιπη Ελλάδα 754 συνολικά ηρωικοί εθελοντές: αξιωματικοί, πολεμιστές, μυστικοί πράκτορες και δάσκαλοι. Δεν έδρασαν μάλιστα ταυτόχρονα όλοι μαζί αλλά εναλλάσσονται. Η Μακεδονία τους τιμά με ευγνωμοσύνη και ευλάβεια. Ωστόσο, ήταν αδύνατον να την υπερασπισθούν μόνοι τους, αν δεν ενεργούσαν μαζί τους οι γηγενείς. Τον Οκτώβριο 2008 η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, κιβωτός της μακεδονικής μνήμης και σιωπηλό μα παραγωγικό επιστημονικό εργαστήρι της από το έτος 1939, παρουσίασε επίσημα και παρέδωσε χαρμόσυνα στο Κοινόν των Ελλήνων το «*Συναξάρι των Αφανών Γηγενών Μακεδονομάχων*» που αγωνίσθηκαν, πρωταγωνίστησαν και μαρτύρησαν κατά την τρομερή όσο και λυτρωτική εκείνην επική εποχή 1903-1913. Με τεκμήρια αδιάβλητα απογράφονται αλφαβητικά, αλλ'

ακόμη ενδεικτικά, κατά Νομούς και χωριά περισσότεροι από 3.000 αφανείς γηγενείς μάρτυρες, αγωνιστές και ήρωες σε 456 συνολικά πόλεις, κόμμες και ιδίως χωριά της Μακεδονίας μας. Στην μεγάλη πλειοψηφία είναι σλαβόφωνοι. Και το 2010 η νέα μελέτη της «*Το Μεγάλο Συναξάρι*» απογράφει 5.000 –και στην εκτός συνόρων Μακεδονία.

Τώρα η Μακεδονία κυριαρχεί πάλι στην ελληνική επικαιρότητα αλλά το σπίτι του Παύλου Μελά καταρρέει εγκαταλελειμμένο στην Κηφισιά. Από εκεί ξεκίνησε για την εμπερίστατη Μακεδονία τον Αύγουστο 1904 ο καπετάν Μίκης Ζέζας. Εκεί άφησε την αγαπημένη του Νάτα και τα δυο μικρά τους παιδιά, τον Μίκη και τη Ζέζα. Εκεί έφταναν τα συνταρακτικά γράμματά του και έγραψαν εκεί την Ιστορία του Έθνους.

Το έτος 2009 η Πολιτεία κήρυξε επίσημα διατηρητέο ιστορικό μνημείο αυτό το σπίτι του αλλά επί δέκα συνεχή χρόνια ουδείς ουδέν έπραξε. Όταν ο καπετάν Μίκης Ζέζας έπεσε στα Κορέστεια, χτύπησε απ' άκρη σ' άκρη του Ελληνισμού τις καμπάνες του εθνικού συναγερμού και η Μακεδονία σώθηκε. Μεγάλη χάρη του χρωστούμε όλοι. Και τί του ανταποδίδουμε; Ερημωμένο το σπίτι του!

Εμείς, πάντως, οι γηγενείς Μακεδόνες τον θυμόμαστε στα μέρη μας όπου πέρασε. Αρχίζουμε πάντα τα γλέντια μας με το λυπητερό τραγούδι του.

«Σαν τέτοια ώρα στο βουνό ο Παύλος λαβωμένος».

Βαρούν τα νταούλια, θρηνούν τα κλαρίνα, βογκούν τα χάλκινα. Και πότε-πότε κλαίμε.